

Klimaatzaken: van vonnis naar verandering

Verslag van de VMR-bijeenkomst van 31 maart 2026

M en R 2026/41

1. Inleiding

Wat met de *Urgenda*-zaak begon als een civiele procedure voor de rechtbank Den Haag, heeft tien jaar later wereldwijd weerklink gevonden: inmiddels zijn er klimaatzaken gevoerd bij het Europees Hof voor de Rechten van de Mens,² heeft het Internationaal Gerechtshof afgelopen zomer een klimaatadvies uitgebracht,³ worden *carbon majors* aansprakelijk gesteld voor klimaatschade,⁴ en is het klimaatrecht doorgedrongen tot vrijwel ieder rechtsgebied. Maar nu de 1,5 °C-grens binnenkort wordt overschreden, dringt de vraag zich op: draagt het klimaatrecht wel echt bij aan verandering in beleid en praktijk, en hoe nu verder?

Op 31 maart 2026 boog een volle zaal in Pakhuis de Zwijger te Amsterdam zich over die vraag. Dagvoorzitters Marleen Velthuis (advocaat bij Loyens & Loeff) en Valérie van 't Lam (advocaat bij Stibbe en bijzonder hoogleraar milieurecht aan de Rijksuniversiteit Groningen) stelden bij de opening direct vast dat het er met het klimaat niet best voor stond, en spraken in dat licht de hoop uit dat de aanwezigen zowel gewaarschuwd als geïnspireerd zouden vertrekken. Het programma bood daartoe een breed palet aan perspectieven: Heleen de Coninck over de robuustheid van de klimaatwetenschap, Dennis van Berkel over de wereldwijde architectuur van klimaataansprakelijkheid, Margaretha Wewerinke-Singh over het klimaatadvies van het Internationaal Gerechtshof, Edward Brans over trends in de klimaatjurisprudentie, en Sjoerd Lopik over klimaatstrafrecht. Dit verslag bespreekt de belangrijkste punten uit de presentaties en de discussie.

2. De robuustheid van de klimaatwetenschap

Heleen de Coninck, hoogleraar aan de TU Eindhoven en de Radboud Universiteit, lid van de Wetenschappelijke Klimaatraad en auteur van meerdere IPCC-rapporten,⁵ opende met een uiteenzetting over de vraag waarom de rechtspraak kan bouwen op klimaatwetenschap. Volgens De Coninck schuilt het antwoord in de bijzondere wijze waarop IPCC-rapporten tot stand komen. Het IPCC doet zelf geen onderzoek, maar vat bestaande wetenschappelijke literatuur samen. Rapporten moeten beleidsrelevant, maar niet beleidsvoorschrijvend zijn. De auteurs worden door lidstaten genomineerd, met oog voor geografisch evenwicht; conceptteksten doorlopen meerdere reviewrondes waarin ieder commentaar individueel moet worden beantwoord; en de samenvatting voor beleidsmakers dient zin voor zin te worden goedgekeurd door alle lidstaten in een IPCC-vergadering. Het resultaat is daarmee zowel wetenschappelijk sluitend als politiek gedragen: een combinatie die voor de rechtspraak bijzonder waardevol is.

Tegelijkertijd dateert het meest recente temperatuurstijgingsrapport van het IPCC uit 2021,⁶ en is gebaseerd op gegevens die op dat moment al circa een jaar oud waren. Recentere bronnen zoals het rapport van het Copernicus-programma en het jaarlijkse UNEP *Emissions Gap Report* vullen die leemte.⁷ De cijfers zijn ontvankelijk. Het mondiale koolstofbudget voor 1,5 °C opwarming is over twee à drie jaar op; en zelfs voor een kans van vijftig procent om onder een opwarming van 2 °C te blijven, resteert nog ongeveer 25 jaar.⁸ Voor Nederland is het budget, afhankelijk van de gehanteerde rechtvaardigheidsprincipes, reeds uitgeput.⁹ Toch is het verhaal niet alleen maar somber van aard: waar de verwachte opwarming in 2010 nog op 4 °C lag,

1 Mr. J.A. (Julian) Boer en mr. M.G. (Mart) van Esterik zijn beiden als promovendus verbonden aan het Utrecht Centre for Water, Oceans and Sustainability Law van de Universiteit Utrecht.

2 EHRM 9 april 2024, 53600/20, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, *M en R 2024/88* (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland); EHRM 9 april 2024, 3674/10, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD000367610 (Carême/Frankrijk); EHRM 9 april 2024, 39371/20, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD003937120 (Duarte Agostinho e.a./Portugal en 32 andere staten); EHRM 28 oktober 2025, 34068/21, ECLI:CE:ECHR:2025:1028JUD003406821 (Greenpeace Nordice a./Noorwegen); EHRM 18 november 2025, 40054/23, ECLI:CE:ECHR:2025:1118DEC004005423 (Fliegenschnee e.a./Oostenrijk).

3 Internationaal Gerechtshof 23 juli 2025, *Obligations of States in respect of Climate Change*, Advisory Opinion, <https://www.icj-cij.org/case/187/advisory-opinions>.

4 Zie bijvoorbeeld Rb. Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, *M en R 2021/86* (Milieudefensie c.s./Royal Dutch Shell) en Hof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, *M en R 2025/12* (Milieudefensie c.s./Royal Dutch Shell); E.H.P. Brans & X.W. de Vries, 'De lange arm van het klimaataansprakelijkheidsrecht. Zijn carbon majors aansprakelijk te houden voor klimaatschade die elders in de wereld wordt geleden?' Lliuya/RWE en Asmanía e.a./Holcim', *MvV* 2026/2.

5 Zie o.a. IPCC, *Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty*, Cambridge: Cambridge University Press 2018; IPCC, *Climate Change 2022: Mitigation of Climate Change. Contribution of Working Group III to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge: Cambridge University Press 2022.

6 IPCC, *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Contribution of Working Group I to the Sixth Assessment Report of the Intergovernmental Panel on Climate Change*, Cambridge: Cambridge University Press 2021.

7 Copernicus Climate Change Service (C3S/ECMWF), *Global Climate Highlights 2025*, 10 januari 2026, <https://climate.copernicus.eu/global-climate-highlights-2025>; UNEP, *Emissions Gap Report 2025*, 4 november 2025, te raadplegen via: <https://www.unep.org/resources/emissions-gap-report-2025>.

8 P.M. Forster e.a., 'Indicators of Global Climate Change 2024: annual update of key indicators of the state of the climate system and human influence', *Earth System Science Data* 2025, 17, p. 2641-2696, <https://essd.copernicus.org/articles/17/2641/2025>.

9 D. van Vuuren e.a., *Wat zijn rechtvaardige en haalbare klimaatdoelen voor Nederland?*, Den Haag: PBL 2024.

koersen we nu af op ongeveer 2 °C.¹⁰ Klimaatbeleid werkt, aldus De Coninck – het heeft alleen nog nooit serieus geprobeerd de eigen ambities waar te maken. Tot slot besprak zij de attributiewetenschap, die het steeds beter mogelijk maakt om specifieke klimaatextremen toe te schrijven aan menselijke uitstoot – een ontwikkeling die ook de causaliteitsdiscussie in klimaatzaken zal gaan raken.

3. Een mondiale architectuur voor klimaataansprakelijkheid

Dennis van Berkel, legal counsel bij Urgenda, besprak de ontwikkelingen in de klimaatrechtspraak sinds de eerste *Urgenda*-uitspraak. Waar klimaatverandering in het begin louter als een politiek vraagstuk werd gezien, maakte deze uitspraak duidelijk dat er ook juridische klimaatverplichtingen bestaan – in 2015 een revolutionaire gedachte.

Sindsdien heeft de klimaatrechtspraak zich verspreid naar hogere rechtscolleges, naar andere landen en naar nieuwe gedaagde partijen. Urgenda won zowel in hoger beroep als in cassatie, en het EHRM oordeelde dat verdragspartijen op grond van het Europees Verdrag voor de Rechten van de Mens verplicht zijn klimaatverandering tegen te gaan.¹¹ Wereldwijd zijn nieuwe zaken gevoerd waaronder in Ierland, Peru, Australië, België en Italië. Van Berkel had bijzondere aandacht voor een Zuid-Koreaanse zaak waarin werd geoordeeld dat de Zuid-Koreaanse Klimaatwet in strijd was met de Grondwet.¹² Ook bedrijven zoals Shell en RWE worden aangesproken. Hoewel zaken soms op juridische details worden verloren, is duidelijk dat ook bedrijven hun uitstoot moeten verminderen en aansprakelijk kunnen zijn voor klimaatschade.¹³

Van Berkel vroeg daarnaast aandacht voor het recent opgerichte 'Climate Litigation Network', een netwerk dat juristen ondersteunt met zeven 'building blocks' voor succesvolle klimaatprocedures, waaronder de verplichting voor overheden om de opwarming tot 1,5 °C te beperken, het opstellen van eerlijke en haalbare reductiepaden op grond van wetenschappelijke kennis, en het aansprakelijk stellen van grote vervuilers voor klimaatschade.¹⁴

De *Bonaire*-uitspraak was voor Van Berkel aanleiding om in te gaan op 'fair share liability' (waarover later meer) en slinkende koolstofbudgetten. De rechtbank stelde dat de Nederlandse Staat onvoldoende had gemotiveerd dat het aan zijn fair share voldoet, mede gelet op zijn historische emissies

en het beginsel van intergenerationele rechtvaardigheid.¹⁵ Ook het niet opstellen van een resterend koolstofbudget werd de Staat aangerekend, terwijl in september 2023 al werd gewaarschuwd voor het uitgeputte Nederlandse koolstofbudget. Daarom sprak Van Berkel in plaats van over een koolstofbudget liever over een koolstofschuld. Deze koolstofschuld zal moeten worden terugbetaald door middel van koolstofverwijdering en negatieve emissies. Het is de vraag wie hiervoor verantwoordelijk is. Volgens Van Berkel moeten dit de partijen zijn met een koolstofschuld, zoals overheden of bedrijven. Voor overheden met een koolstofschuld gelden er volgens Van Berkel aanvullende verplichtingen. Ten eerste moeten emissies zo snel mogelijk worden gereduceerd. Het onbenut laten van reductiemogelijkheden vereist een daadkrachtige motivering. Zo vroeg Van Berkel zich af of Hummers, vanwege hun beperkte nut en grote milieu-impact, niet verboden zouden moeten worden (iets waar ondergetekenden zich van harte achter scharen). Ten tweede moeten ontwikkelingslanden worden geholpen met emissiereductie. Ten derde moet koolstofverwijdering worden opgeschaald tot netto negatieve emissies.

4. Doorwerking van het IGH-klimaatadvies

Margaretha Wewerinke-Singh, universitair hoofddocent aan de Universiteit van Amsterdam en raadvrouw van Vanuatu in de klimaatadviesprocedure voor het Internationaal Gerechtshof, nam het publiek mee in het ontstaansverhaal van het klimaatadvies van het Hof.¹⁶ Het begon allemaal in een collegezaal op het bijzonder kwetsbare eilandje Vanuatu, waar studenten werkten aan een opdracht om het internationaal recht toe te passen op het klimaatprobleem. Na alle mogelijkheden in kaart te hebben gebracht, kwamen zij tot een eenvoudige en duidelijke conclusie: het grootste probleem ter wereld verdient het om te worden voorgesteld aan het meest gezaghebbende rechterlijke orgaan ter wereld; het Internationaal Gerechtshof. De diplomatieke campagne die volgde eindigde met een resolutie van de Algemene Vergadering waarin het Hof werd verzocht zich uit te spreken over de verplichtingen van staten om het klimaatstelsel te beschermen tegen antropogene broeikasgasemissies en over de juridische gevolgen van het nalaten daarvan voor staten, volkeren en toekomstige generaties.¹⁷

Het advies overtrof volgens Wewerinke-Singh de verwachtingen. Het Hof stelde vast dat het gehele internationaal recht van toepassing is op klimaatverandering: niet alleen de klimaatverdragen, maar ook het zeerecht, de mensenrechten, het internationaal milieurecht en het gewoonterecht. Wewerinke-Singh benadrukte de geïntegreerde benadering: geen juridische silo's, maar een coherente interpretatie, waarbij de terugtrekking uit een verdrag de

10 Zie slide 10 van de presentatie van Heleen de Coninck, te raadplegen via: <https://www.milieurecht.nl/vmr-klimaatzaken31032026>.

11 EHRM 9 april 2024, ECLI:CE:ECHR:2024:0409JUD005360020, *M en R 2024/88* (Verein KlimaSeniorinnen Schweiz e.a./Zwitserland).

12 The Constitutional Court of Korea 29 augustus 2024, 2020Hunma389 (*Do-Hyun Kim et al/Zuid-Korea*), te raadplegen via: <https://climaterightsdatabase.com/2023/03/16/do-hyun-kim-et-al-v-south-korea/>.

13 Hof Den Haag 12 november 2024, ECLI:NL:GHDHA:2024:2099, *M en R 2025/12* (*Milieudefensie/Shell*); OLG Hamm 28 mei 2025, 5 U 15/17, *M en R 2025/97* (*Lliuya/RWE*).

14 Zie <https://climatelitigationnetwork.org/>.

15 Rb. Den Haag 28 januari 2026, ECLI:NL:RBDHA:2026:1344, r.o. 11.13.3 en 11.13.5 (*Bonaire*).

16 Zie voetnoot 3.

17 Resolutie AVVN 77/276 van 29 maart 2023, 'Request for an advisory opinion of the International Court of Justice on the obligations of States in respect of climate change', UN Doc. A/RES/77/276.

gewoonterechtelijke verplichtingen onverlet laat. Bijzonder relevant achtte zij de vaststelling dat 1,5 °C de werkelijke doelstelling is van het Akkoord van Parijs, en dat alle cumulatieve emissies – inclusief scope 1-, 2- en 3-emissies¹⁸ – onder de verplichtingen vallen. Het verstrekken van subsidies aan de fossiele industrie of het nalaten om private partijen te reguleren kan een onrechtmatige daad opleveren onder het internationaal recht, met alle daarbij behorende rechtsgevolgen. Het advies is daarmee, in de woorden van Wewerinke-Singh, geen eindpunt, maar het begin van een wereldwijd debat.

5. Trends in de klimaatjurisprudentie

Edward Brans, advocaat bij Pels Rijcken en bijzonder hoogleraar Duurzaamheid en Milieuaansprakelijkheid aan de Universiteit Utrecht, richtte zich op trends in het klimaat-aansprakelijkheidsrecht. Tegen de achtergrond van de huidige emissiekloof¹⁹ nemen procedures tegen overheden en bedrijven toe, gericht op emissiereductie, maar ook over adaptatie en deelaansprakelijkheid. Brans vroeg aandacht voor *fair share liability*, *embedded emissions*, ontvankelijkheidseisen en attributie en negatieve emissies.

Ten aanzien van *fair share* verplichtte de Hoge Raad de Nederlandse Staat in het *Urgenda*-arrest 'het zijne' te doen, maar gaf geen criteria om te bepalen wat de *fair share* is. Dit bleef ook in de *Bonaire*-uitspraak onbeantwoord. Volgens Brans komt het uitblijven van een rechterlijke invulling van de *fair share* door de complexiteit van keuzes over reductiepaden, onzekerheidsmarges en eventuele *overshoot*.

Verder besprak Brans ontwikkelingen over scope 3-emissies en *embedded emissions* (emissies tijdens de levenscyclus van een product). Deze scope 3-emissies spelen een rol in *Milieudefensie c.s./RDS* en een recente EHRM-uitspraak over nieuwe oliewinning in Noorwegen.²⁰ *Embedded emissions* werden in *KlimaSeniorinnen/Zwitserland* genoemd, maar het EHRM liet na om verder te specificeren welke verantwoordelijkheid een lidstaat in dit kader heeft. Brans verwacht dat deze *embedded emissions* belangrijker zullen worden in toekomstige procedures.

Ook ging Brans in op ontvankelijkheid en attributie. Brans achtte het opvallend dat het EHRM enerzijds strenge ontvankelijkheidseisen stelt aan individuele klagers bij klimaatzaken, terwijl een voorheen uitgesloten *actio popularis* ruim baan lijkt te krijgen. Tegelijkertijd tonen nationale rechters zich soepeler, zoals de Peruaanse boer Lliuya tegen RWE en een Zwitserse zaak van vier Indonesiërs tegen de carbon major Holcim, waarin eisers, ondanks de grote

afstand tussen de emissies en de mogelijke schade, ontvankelijk werden verklaard.²¹ Dit is volgens Brans toe te schrijven aan ontwikkelingen in de attributiewetenschap. Brans verwacht door deze ontwikkelingen meer procedures tegen *carbon majors*.

Tot slot benadrukte Brans het belang van negatieve emissies voor het behalen van de temperatuur- en emissiereductiedoelstellingen door middel van *nature-based* of technische oplossingen. Hij twijfelt echter of het huidige juridische systeem wel voldoende robuust is.

6. Klimaatstrafrecht

Sjoerd Lopik, advocaat bij De Roos en onderzoeker aan de Universiteit Leiden, sloot de middag af met een presentatie over het strafrecht als instrument voor klimaatmitigatie. De vraag waarom het strafrecht nog een rol zou moeten spelen naast het bestuurs- en privaatrecht beantwoordde hij met een driedelige rechtvaardiging: klimaatverandering is te ernstig om rechtsgebieden links te laten liggen, het strafrecht articuleert als geen ander de morele verwijtbaarheid van nalatigheid, en de preventieve werking is bij bedrijven – die meer als *homo economicus* redeneren dan burgers – aanzienlijk. Maar er zijn ook fundamentele beperkingen: het strafrecht kan niet worden ingezet tegen overheden, de causaliteitseisen zijn bij klimaatschade vrijwel onoverkomelijk, en het legaliteitsbeginsel (*lex certa*) vereist dat het voor de verdachte voorzienbaar is waarvoor hij wordt bestraft.

De oplossing zoekt Lopik daarom niet in de strafrechtelijke vervolging van uitstoot als zodanig, maar in het tweeluik van normering en handhaving. De European Green Deal heeft een omvangrijk normatief kader opgeleverd dat deels via de Wet op de economische delicten strafrechtelijk kan worden gehandhaafd: van het emissiehandelssysteem tot de F-gassenverordening, van energieprestatie-eisen voor gebouwen tot de ontbossingsverordening. Lopik besteedde bijzondere aandacht aan greenwashing, en hij benadrukte daarbij dat ernstige misleiding van oudsher in het strafrecht thuishoort. De *DWS*-zaak in Duitsland, waarin een klokkenluider onthulde dat slechts vijftien procent van de als duurzaam aangeprezen beleggingsproducten daadwerkelijk op ESG-criteria werd getoetst, leidde tot strafrechtelijk onderzoek en een schikking van € 25 miljoen.²² Lopik eindigde echter op een realistische noot: de huidige dereguleringstendens dreigt het normatieve fundament waarop strafrechtelijke handhaving berust te ondermijnen, terwijl Belgisch onderzoek uitwijst dat minder dan één procent van de milieucriminaliteit tot een boete leidt.

18 Voor een korte toelichting op het onderscheid tussen scope 1-emissies (directe emissies), scope 2-emissies (indirecte emissies uit ingekochte energie) en scope 3-emissies (overige indirecte emissies in de waardeketen), zie Rb. Den Haag 26 mei 2021, ECLI:NL:RBDHA:2021:5337, *M en R* 2021/86 (*Milieudefensie c.s./Royal Dutch Shell*), r.o. 2.5.4.

19 Zie voetnoot 7.

20 Zie voetnoten 2 en 4.

21 OLG Hamm 28 mei 2025, 5 U 15/17, *M en R* 2025/97 (*Lliuya/RWE*); Kanton-gericht Kanton Zug 17 december 2025, A1 2023 9 (*Asmania e.a./Holcim*), https://callforclimatejustice.org/wp-content/uploads/20251219_Entscheid_KantonsgerichtZug_geschwaerzt_ocred.pdf?ref=climateinthecourts.com.

22 Staatsanwaltschaft Frankfurt am Main, Pressemitteilung van 2 april 2025 (*DWS Group/DWS Investment*), te raadplegen via: <https://www.justiz.hessen.de>.

7. Discussie

Bij de plenaire discussie kwamen uiteenlopende vragen aan bod. Vanuit de zaal werd gevraagd wat de impact is van de defensie-industrie en oorlogsvoering op de mondiale uitstoot. De Coninck schatte deze op circa vijf procent, maar benadrukte dat het precieze cijfer onbekend is omdat het brandstofverbruik van legers niet wordt geregistreerd. De emissies van bombardementen, brandende olie-installaties en de wederopbouw van verwoeste infrastructuur blijven daarbij nog buiten beschouwing. Wewerinke-Singh vulde aan dat het IGH-advies erkent dat ook militaire emissies onder de verantwoordelijkheid van staten vallen.

Een andere vraag betrof de verantwoordelijkheid van consumenten: moeten wij niet allemaal minder gaan consumeren, en zijn daar juridische mogelijkheden voor? Van Berkel wees op het grote verschil in impact tussen een individuele consument en een onderneming als Shell: de consument is onderhevig aan een systeem dat hem in een bepaalde richting duwt. Tegelijkertijd wordt het consumptieperspectief juridisch relevanter. In *Klimaseniorinnen* oordeelde het EHRM dat zogenoemde *embedded emissions* – emissies ingebed in geïmporteerde consumptiegoederen – relevant kunnen zijn, en dat op staten een verplichting kan rusten om via regelgeving ook de emissies aan de consumptiekant te verminderen.

Tot slot kwam de mogelijke strafbaarstelling van ecocide ter sprake. Lopik maakte een helder onderscheid. Voor klas-sieke milieuverontreiniging kan ecocide als kwalificatie werken: het geeft ernstige milieuvervuiling een naam, stelt het milieu centraal in plaats van de mens, en doorbreekt de vrijwarende werking van vergunningen. Voor klimaat-verandering was hij minder optimistisch. De huidige voorstellen voor strafbaarstelling beantwoorden de causaliteitsvraagstukken niet, en het legaliteitsbeginsel maakt het bijzonder lastig om de grens te bepalen waar uitstoot strafbaar wordt.

8. Tot besluit

Dagvoorzitter Van 't Lam stelde iedere spreker dezelfde afsluitende vraag: wat drijft je? Het was een vraag die, gezien de wetenschappelijke feiten die deze middag de revue passeerden, niet even eenvoudig te beantwoorden was. De Coninck erkende dat het makkelijk is om moedeloos te worden als je dagelijks met deze cijfers werkt, maar dat zij haar motivatie haalt uit het werken aan oplossingen. Wat haar betreft is de situatie teleurstellend, maar ook hoopvol: we hebben het eigenlijk nog nooit echt geprobeerd, en als we er ons echt achter zetten, kan het nog. Van Berkel was nuchterder: dat we 1,5 °C niet meer gaan halen moeten we accepteren, dat valt niet meer weg te poetsen. Maar precies daar ligt ook de drijfveer – de ellende minder groot maken. Hij had in 2013 niet durven dromen van de staat van het klimaatrecht anno 2026. Wewerinke-Singh sprak over de schoonheid die zij ziet in de solidariteit van mensen die zich

inzetten tegen wat zij een ongrijpbaar onrecht noemde: bevlogen en creatieve mensen die iedere dag bezig zijn met een probleem dat iedereen raakt. Zij beschouwt het als een voorrecht om in dit veld te werken. Brans vond zijn motivatie in de bijdrage aan de rechtsstaat en aan het zoeken naar gemeenschappelijke oplossingen, in samenwerking met andere disciplines. En Lopik, die als laatste spreker naar eigen zeggen iets hoopvol moest brengen na al het slechte nieuws, wees op het grote plaatje: als hij de krant pakt denkt hij soms bij de 'club van verliezers' te horen, maar tegelijkertijd had niemand in 1995 kunnen voorzien dat het klimaatrecht zou uitgroeien tot wat het vandaag is.

Het zijn mooie observaties. Het klimaatrecht is in tien jaar uitgegroeid tot iets waarvan de contouren in 2015 nog volstrekt onzichtbaar waren. Maar eerlijkheid gebiedt te zeggen dat het recht alleen het niet gaat redden. De aanwezigen vertrokken in ieder geval, zoals de dagvoorzitters hadden gehoopt, zowel gewaarschuwd als geïnspireerd, maar bovenal met de overtuiging dat er nog genoeg werk aan de winkel is!